

Originalni naučni rad

Primljen: 15.07.2019.

Prihvaćen: 23.09.2019.

UDK: 71:911.373(497.11 Zaječar)

doi: 10.5937/demografija1916077M

PROBLEMI PROIZVODNJE PROSTORA I SOCIO-PROSTORNOG RAZVOJA RURALNIH NASELJA GRADA ZAJEČARA

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ, Vladimir POPOVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Beograd. e-mail: vmiletic@f.bg.ac.rs

Sažetak: Cilj ovog rada je sociološka, kritička analiza socijalnih posledica neadekvatnih planskih rešenja tj. funkcionalne organizacije ruralnih naselja južnog dela teritorije Grada Zaječara i predlaganje adekvatnih planskih rešenja, za koja su autori procenili da bi imala značajan transformacioni potencijal u smislu proizvodnje inkluzivnog naseljskog prostora sa visokom upotrebnom vrednošću. Sociološka analiza teorijski je utemeljena na konceptu proizvodnje prostora. Rad polazi od hipoteze da neadekvatna funkcionalna organizacija ruralnih naselja Planinica, Lenovac i Lasovo proizvodi prostor niske upotrebne vrednosti, čime reprodukuje i pojačava negativne socijalne posledice - socio-prostornu isključenost i siromaštvo starog seoskog stanovništva, u vidu rasta udela korisnika socijalne pomoći i narodne kuhinje. Društvena isključenost ruralnih naselja Planinica, Lenovac i Lasovo proizvela je specifičan socijalni prostor niske upotrebne vrednosti, koji karakteriše prisustvo demografskih problema i problema u funkcionalnoj povezanosti naselja, čime je urušen socio-prostorni razvoj na naseljskom nivou i proizveden visok udeo korisnika socijalnih usluga i narodne kuhinje. Uzorak čine dve grupe naselja, osnovna i kontrolna, koje se razlikuju po funkcionalnoj povezanosti i upotrebnoj vrednosti prostora, i na osnovu ove razlike, u radu se vrši njihova komparacija. Prvu grupu čine sela koja su u položaju funkcionalne isključenosti, imaju nisku upotrebnu vrednost prostora, i nalaze se u južnom delu teritorije Grada (Planinica, Lenovac i Lasovo). Drugu, kontrolnu grupu, čine sela koja su u položaju funkcionalne uključenosti, čiji je prostor na višem nivou upotrebne vrednosti, nalaze se na severnom delu prostora (Glogovac, Dubočane i Velika Jasikova). Završni deo rada odnosi se na predlaganja rešavanja koja bi mogla proizvesti socijalni prostor više upotrebne vrednosti, pomoću promena u funkcionalnoj organizaciji prostora južnog dela teritorije Grada, uključujući naselja Planinica, Lenovac i Lasovo, u cilju smanjenja udela korisnika socijalne pomoći i narodne kuhinje.

Ključne reči: socio-prostorni razvoj, socijalni prostor, Grad Zaječar, funkcionalna organizacija, kvalitet života.

Abstract: The aim of this paper is a sociological, critical analysis of social consequences of inadequate planning solutions - i.e. functional organization of rural settlements of the southern part of the City of Zaječar and proposing adequate planning solutions estimated to have significant transformational potential in terms of producing an inclusive,

socially developed settlement space with high usable value. The sociological analysis is theoretically based on the concept of social production of space. The paper is based on hypothesis that inadequate functional organization of rural settlements Planinica, Lenovac and Lasovo produces low usable value space, reproduces and intensifies negative social consequences - socio-spatial exclusion and poverty of old rural population in the form of share growth of dole and soup kitchen users in total population. Social exclusion of rural settlements Planinica, Lenovac and Lasovo has produced specific social space with low usable value, characterized by presence of demographic problems and problems with functional connections of these settlements which led to a collapse of socio-spatial development and produced high percentage of dole and soup kitchen users in total population. The sample is made of two groups of rural settlements – basic and control, characterized by different functional connections and use value of space, and that are compared in this paper. The first group consists of functionally excluded rural settlements located in the southern part of the City of Zaječar (Planinica, Lenovac and Lasovo). The second, control group, consists of functionally included rural settlements located in the northern part of the City of Zaječar – Glogovac, Dubočane and Velika Jasikova. Concluding part of the paper points out the possibilities for producing an advanced social space by setting different functional organization for southern part of the City territory, including Planinica, Lenovac and Lasovo, in order to achieve socio-spatial development and reduce share of dole and soup kitchen users in total population.

Keywords: socio-spatial development, social space, the City of Zaječar, functional organization, quality of life.

UVOD

Savremeni pristup socijalnom razvoju određuje ovaj pojam kao jedan od ključnih stubova modernih demokratskih zajednica, pri čemu je pažnja usmerena na proučavanje *kvaliteta svakodnevnog života*. Savremene evropske politike, u skladu sa smernicama Lisabonske (2000) i Geteburške (2014) strategije, akcenat stavljaju na socijalni razvoj. Takođe, da bi se unapredio kvalitet života većine građana i povećao nivo demokratičnosti, nužno je istovremeno postojanje uravnoteženog regionalnog, ali i prostorno-naseljskog razvoja. Sa druge strane, u savremenom globalnom društvu, posebno u društvima poluperiferije svetskog kapitalističkog sistema, kao što je društvo Srbije, dolazi do rasta društvenih nejednakosti, pauperizacije i prekarnosti.

U prostornom planiranju, planska rešenja i funkcionalna organizacija naselja imaju za ključnu posledicu uticaj na socijalni razvoj. Međutim, i samo prostorno planiranje, prema Lefevru, je deo politike prostora, tj. pod uticajem je društvenih faktora. Koncept proizvodnje prostora u ovom radu ima značajnu eksplanatornu ulogu, jer omogućava da se proširi teorijska matrica i u razmatranje uključi problem osvajanja prostora od strane modernog kapitalizma. Na taj način je omogućena šira sociološka

perspektiva, koja dozvoljava širenje uzročno- posledičnih veza, posebno veza između globalnog i lokalnog nivoa društva, i uvažavanje savremenih globalnih razvojnih trendova.

Planska rešenja i funkcionalna organizacija prostora mogu se definisati kao sredstvo implementacije pomenutih fizičkih i materijalnih tokova, a samim tim i sredstvo proizvodnje prostora i postojećeg modela društvene reprodukcije odnosa u ekonomskom, političkom i kulturnom sistemu društva, što bi u slučaju Srbije značilo - reprodukciju poluperifernog položaja u svetskom kapitalističkom sistemu. Pored reproduktivne, planska rešenja mogu imati i ulogu transformacije socijalnog prostora i unapređenja njegove upotrebne vrednosti, koji generiše poboljšanje kvaliteta života.

Problem kojim se ovaj rad bavi odnosi se na uticaj planskih rešenja na proizvodnju naseljskog prostora: socijalni prostor ruralnih naselja Planinica, Lenovac i Lasovo karakteriše niska upotrebna vrednost koja generiše probleme kako u demografskoj sferi, tako i u oblasti planskih rešenja, što ima za posledicu socijalne rizike - visok udeo starih, koji su korisnici socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje.

TEORIJSKI OKVIR

Teorijski okvir rada čine neomarksistička kritička teorija društva, sistemska teorija društva Manuela Valerštajna (*Immanuel Wallerstein*), teorije Manuela Kastelsa (*Manuel Castells*), Dejvida Harvija (*David Harvey*) i Anrija Lefevra (*Henri Lefebvre*) i teorija zavisne modernizacije poluperifernih društava Ljubiše Mitrovića.

Sistemska teorija društva Manuela Valerštajna savremeno društvo posmatra u svetlu globalne prostorne segregacije. Svetski sistem deli na tri ekonomska i prostorna kruga: centar, poluperiferiju i periferiju, koji imaju bitno različite ekonomske uloge i položaje (Wallerstein, 2004).

Tokovi globalizacije usložnjavaju savremeno društvo, uslovljavaju multidimenzionalne društvene promene, tako da se promene na globalnom nivou odražavaju i na urbani i na lokalni nivo. Globalizacija kao pojačanje društvenih odnosa i međuzavisnosti širom sveta, kao i razvoj veza između lokalnog i globalnog, determiniše i pristup proučavanju problema socijalnog razvoja.

Teoretičar Entoni Gidens (*Anthony Giddens*), globalizaciju definiše kao „intenzifikaciju društvenih odnosa širom sveta, koja povezuje međusobno udaljena mesta tako da lokalna dešavanja oblikuju događaji koji se odvijaju na velikoj udaljenosti i obrnuto“ (Gidens, 1998, 64). Džosef Štiglic (Joseph Stiglitz) kritički definiše globalizaciju kao hegemonističku, napominjući da se radi o procesu uklanjanja prepreka slobodnom tržištu (Štiglic, 2002).

Ključna ideja koju zastupaju Harvi, Kastels i Lefevr je *koncept proizvodnje prostora*. U okviru ovog koncepta, akcenat je na ulozi prostora u reprodukciji kapitalističkih društveno - ekonomskih odnosa, što je posledica činjenice da proizvodni odnosi usmeravaju proizvodnju prostora u onom smeru koji im omogućava rast kapitala.

Shvatanje prostora kao sociološke kategorije inicirao je Anri Lefevr, tumačenjem prostora kao proizvoda sprege političkih, ekonomskih i administrativnih uticaja, kontrole i upravljanja (Lefevr, 2009, 214). Lefevrova ideja društvene proizvodnje prostora povezuje fizičke i materijalne tokove sa postojećim modelom društvene reprodukcije. Na taj način, proizvodnja prostora odražava promene na najširem društvenom planu.

Anri Lefevr smatra da je kapitalizam uspeo da zadrži rast kroz zauzimanje prostora, kroz proizvodnju prostora (Lefevr, 1976, 21), tako da je prostor "uzrok, posrednik (instrument) i posledica kapitalističkog sistema" (Lefevr, 1980), "produkt kapitalističkog načina proizvodnje i instrument osiguravanja vladavine buržoazije" (Lefebvre, 1991, 129), "društveni proizvod i mehanizam reprodukcije postojećih društvenih odnosa u kapitalizmu" (Lefevr, 1992), "društveni oblik, sredstvo, politički i ideološki instrument koji nastaje iz društva, odnosno društvene podele rada" (Lefebvre, 1997, 32), "društveni odnos, proizveden od društvenih odnosa, ali je i probijen društvenim odnosima te takođe učestvuje u proizvodnji društvenih odnosa" (Lefebvre, 2009, 186).

Prema Lefevru, prostorom kapitalizma vlada trijalektika upravljanja i oblikovanja prostora: fragmentacija, homogenizacija i segregacija (ili hijerarhizacija).

1. fragmentacija prostora: u tržišnoj logici, postoji podeljenost prostora prema različitim funkcijama, pri čemu je svaka od tih funkcija u čvrstoj korespondenciji s interesima kapitala. Ovaj proces je, za Lefevra, najveća kontradikcija prostora proizvedenog u kapitalizmu (Levebre, 2009, 189).

2. homogenizacija: „grozna sila homogenizacije deluje na svetskom nivou, proizvodeći prostor, čiji je svaki deo razmenjiv“ (Levebre, 2009, 204), pri čemu, sadrži kontradikciju upotrebne i tržišne vrednosti. Sila kontradiktorna fragmentaciji osigurava kontrolu nad prostorom, pod svojim uslovima objedinjuje razjedinjeno, ocrtava upravljanje dominantnim prostorom koji proizvodi kapitalizam (Levebre, 2009, 189).

3. segregacija ili hijerarhizacija, je sila koja, "iskopčava iz mreže" sve što nije važno u reprodukciji kapitalističkih proizvodnih odnosa. Primeri su odnos dominacije moćnog centra i nemoćne periferije (Levebre, 1976, 116). Pri tome, samo je šačica globalnih gradova, umreženih sa svojim nešto slabijim "konkurentima", zadužena za organizaciju eksploatacije čitavog društva i celog perifernog sveta (Levebre, 1996, 110).

Prema Dejvidu Harviju, cirkulacija viška vrednosti je ključna za interpretaciju kapitalizma. (Harvey, 2000, 23), pri čemu je proces reprodukcije kapitala, prostora i ljudi determinisan diktatom akumulacije kapitala, a prostor glavni element kontrole i glavni generator moći - jer je iskorišćavanje prostora način sticanja profita i bogaćenja. Urbana politika je zbog toga primarno fokusirana na "stvaranje pogodnosti u cilju privlačenja kapitala, i ne može imati za cilj prevazilaženje nejednakosti u razvoju prostora, jer su one inherentne i neophodne kapitalizmu" (Harvey, 1982, 424).

Manuel Kastels smatra da je kapitalizam preuzeo inicijativu u proizvodnji prostora, koji usmerava ka konsolidaciji i perpetuiranju društvenih odnosa na kojima počiva. U skladu sa ovakvom početnom pretpostavkom, smatra da je grad "rezidencijalna jedinica radne snage; urbano planiranje je intervencija političkog nad ekonomskim na nivou jedne socio-prostorne jedinice, i u cilju regulacije procesa reprodukcije radne snage (potrošnja) i reprodukcije sredstava za proizvodnju (proizvodnja), nadilazeći nastale kontradikcije u opštem interesu društvene formacije kojoj osigurava održavanje" (Castells, 1977, 153). Ubrzana globalna mobilnost finansijskog kapitala, koji je oslobođen državnog uplitanja, u deregulativnim neoliberalnim okolnostima, destabilizuje strukture, menja intenzitet i vrstu povezanost ljudi u prostoru, dovodi društvo na rub socijalne anomije, proizvodi fleksibilizaciju, nestabilnost i povećanu nesigurnost (Castells, 2000).

Za društvo Srbije, karakteristična je zavisna modernizacija i proizvodnja društva poluperifernog kapitalizma. U proseku globalizacije, društva poluperiferije pokazuju zavisnost od zemalja centra multinacionalnog kapitala (Mitrović, 2004). Izrazito urbocentričan razvoj (Petovar, 2003) čitave teritorije današnje Republike Srbije u socijalističkom sistemu takođe je uzročnik razlika u kvalitetu života urbanog i ruralnog stanovništva.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj rada je kritička analiza socijalnih posledica funkcionalne organizacije prostora ruralnih naselja Zaječara, i predlaganje planskih rešenja koja poseduju transformacioni potencijal u smislu poboljšanja upotrebne vrednosti prostora, kao i demografskog i socijalnog razvoja, pre svega smanjenja udela stanovništva koje koristi socijalnu pomoć i usluge narodne kuhinje.

Predmet rada su planska rešenja - funkcionalna organizacija prostora proučavanih ruralnih naselja.

U ovom radu, primenjuju se statistička analiza, analiza planskih rešenja, komparativni metod, kritička analiza.

U radu se dovode u uzročno-posledičnu vezu tri grupe pokazatelja:

1. adekvatnost funkcionalne organizacije prostora,
2. indikatori demografske devastacije (indeks promene broja stanovnika, indeks promene broja domaćinstava i dinamika promene prosečnog broja stanovnika po domaćinstvu) i
3. indikatori kvaliteta života (udeo korisnika socijalne pomoći i udeo korisnika usluga narodne kuhinje).

Izvori podataka

Kao izvori podataka, korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku iz dva međupopisna perioda (1991/2002. i 2002/2011. godina), kao i podaci iz Centra za socijalni rad u Zaječaru iz januara 2019. godine. Takođe, uzeta je u obzir demografska veličina naselja prema poslednjem Popisu stanovništva (iz 2011. godine), broj korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje iz 2019. godine.

Podaci o korisnicima socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje dobijeni su iz Centra za socijalni rad u Zaječaru i odnose se na januar 2019. godine, dok je poslednji Popis stanovništva sproveden osam godina ranije. Kod procentualnih udela korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje uzeta je u obzir demografska veličina naselja prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, broj korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje iz 2019. godine, što će detaljnije biti objašnjeno u delu koji se odnosi na analizu rezultata dobijenih ispitivanjem tih indikatora.

Kod izbora indikatora vrlo je važno napomenuti da podaci Popisa sprovedenog 2011. godine koji se odnose na podatke o drugim strukturama stanovništva na nivou pojedinačnih naselja koje bi za rad mogle biti relevantne (po ekonomskoj aktivnosti, delatnosti, obrazovanju) nisu javno dostupni, što se postavlja kao ograničenje pri izboru indikatora. Takođe, Centar za socijalni rad u Zaječaru ne raspolaže sistematizovanim podacima o strukturi korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje, što je bila prepreka detaljnijoj analizi. S jedne strane, relevantne službe Zaječara od kojih su podaci o broju korisnika dobijeni raspolažu određenim podacima o svakom pojedinačnom korisniku, što sistematizaciju čini mogućom, ali ona usled zahtevnosti (pre svega vremenske i organizacione), nepostojanja konkretne potrebe (izrada određenog razvojnog dokumenta, programa i sl.), kao i relativno dinamičnih promena u broju korisnika nije izvršena. Na teritoriji Grada Zaječara trenutno je 920 porodica, odnosno 2146 primalaca socijalne pomoći. Visina novčanog iznosa socijalne pomoći pravno je regulisana i definisana Rešenjem o nominalnim iznosima socijalne pomoći. Trenutno važeće Rešenje doneto je aprila 2018. godine ("Službeni glasnik RS" br 31/2018). Osnovica iznosi 8.283,00 dinara i dodeljuje se na sledeći

način: nosiocu prava u porodici u visini jedne osnovice, svakom narednom odraslom članu u visini polovine osnovice, a svakom maloletnom članu porodice u visini jedne trećine osnovice.

Prema Popisu iz 1991. godine tadašnja opština je imala 72.763 stanovnika, 2002. godine 65.969, a prema Popisu iz 2011. godine – 59.491 stanovnika. Imajući u vidu konstantan i rapidan pad broja stanovnika tokom ovog perioda, može se pretpostaviti da na teritoriji Grada Zaječara trenutno živi nešto više od 50.000 stanovnika. Takođe, imajući u vidu veliki broj stanovnika koji žive i rade u drugim delovima zemlje i inostranstva, a statistički se vode kao stanovnici Zaječara, broj 'stvarnih' stanovnika Grada Zaječara je osetno manji.

Uzorak

Izbor uzorka omogućava da se na naseljskom nivou prouče karakteristike socijalnog prostora i postojanje nejednakosti i neuravnoteženosti socijalnog razvoja. Razvojna neujednačenost dobija na značaju u kontekstu činjenice da se radi o naseljima koja su pozicionirana na vrlo maloj prostornoj udaljenosti.

Uzorak čine dve grupe naselja, osnovna i kontrolna, čija se funkcionalna povezanost upoređuje. Izbor uzorka izvršen je na način koji omogućava 'izolaciju' uticaja funkcionalne organizacije naselja na demografske procese i kvalitet života u naseljima u celini. Naime, za potrebe ovog rada formirane su dve grupe od po tri naselja približno sličnih karakteristika: fizičko-geografskog položaja (identična morfologija terena), saobraćajno-geografskog položaja (pre svega mislivši na identičnu, znatnu udaljenost od samog naselja Zaječar kao centra teritorije Grada Zaječara), a donekle i populacione veličine. Takođe, ova naselja imaju isti položaj u funkcionalnoj hijerarhiji naselja Grada Zaječara - sva su svrstana u najniži rang, odnosno primarna seoska naselja. Između ovih naselja postoji jasna razlika u njihovoj funkcionalnoj povezanosti sa naseljima višeg ranga u funkcionalnoj hijerarhiji, što predstavlja osnov izvršene analize.

Prvu grupu čine sela koja su u položaju neadekvatne funkcionalne povezanosti tj. funkcionalne isključenosti, pri čemu je socijalni prostor na niskom nivou upotrebne vrednosti, i nalaze se u južnom delu teritorije Grada Zaječara (Planinica, Lenovac, Lasovo). Drugu, kontrolnu grupu, čine sela koja su u položaju funkcionalne uključenosti - adekvatne funkcionalne povezanosti, pri čemu je socijalni prostor na višem nivou upotrebne vrednosti, nalaze se na severnom delu prostora, i čine je naselja Glogovac, Dubočane i Velika Jasikova.

Hipotetički okvir

Početakom XXI veka, proces proizvodnje prostora odvija se u globalnom kontekstu geografskog širenja socio-prostornih odnosa, koji podrazumevaju proces međudejstva na širokoj paleti prostornih nivoa. Proizvodnja ruralnog prostora ispitivanih sela odvija se na trostrukoj periferiji: na periferiji svetskog kapitalizma, u marginalizovanom regionu i u marginalizovanom tipu naselja. Iz opšte, sociološke perspektive, između društvenih, demografskih i prostornih promena i razvoja, koje čine socijalni prostor, postoji sistemski međuzavisnost, u vidu recipročne homologne uzročno-posledične veze. Problem se proučava iz specijalne perspektive, sa stanovišta koje nepovoljan položaj naselja posmatra kao determinantu nepovoljnih demografskih promena, koje reprodukuju loš kvalitet života porodica i domaćinstava ispitivanih sela.

Postoji poklapanje između društvene i prostorno-funkcionalne organizacije primarnih ruralnih naselja, koje se razlikuju prema kvalitetu funkcionalne povezanosti. Društvena organizacija u poluperiferenom kapitalizmu, tržišne sile i proces društvene destrukcije, uslovljavaju položaj i ulogu naselja u sistemu hijerarhija, demografske karakteristike, funkcionalnu organizaciju naselja i sadržaja koji u njima postoje. Sa druge strane, položaj naselja u sistemu hijerarhija, demografske osobenosti i organizacija prostora, njegova opremljenost sadržajima, kao povratna sprega, utiču na organizaciju svakodnevnog života naselja i kvalitet života lokalnog stanovništva. Protivrečnost i disbalansi, koji na ovaj način nastaju između funkcionalno organizovanih i funkcionalno dezorganizovanih naselja, nastavljaju trend postsocijalističke nedovršene modernizacije i procesa društvene destrukcije, generišu nemogućnost dostizanja socio-prostorne integracije i kohezije, urušavaju kvalitet svakodnevnog života i dovode do udaljavanja od ciljeva socio-prostornog razvoja.

Socijalni prostor naselja Planinica, Lenovac i Lasovo posebno je izložen delovanju negativnih procesa komodifikacije prostora, socio-prostorne dezintegracije, demografskih problema i socio-prostorne segregacije. Na taj način, socijalni prostor Grada Zaječara postaje izložen socio-prostornoj fragmentaciji između severnih i južnih ruralnih naselja, pri čemu su ova druga institucionalno nevidljiva. Protivrečna socio-prostorna struktura produkuje nepovoljne socio-prostorne i demografske obrasce, i time pojačava društvene nejednakosti i razlike, te proizvodi prepreke za koncipiranje inkluzivnog razvoja. Posledice promena socio-prostornih odnosa i restrukturacije socijalnog prostora dovode do pada upotrebne vrednosti prostora - produkuje se fragmentisana, heteronomna poluperiferijska prostorno-funkcionalna struktura, koja pojačava nerazvijenost poluperiferije i fleksibilnu akumulaciju privatnog kapitala.

U sferi prostora, dolazi do slabljenja prostornog/institucionalnog planiranja, a time, dalje, do ubrzanja komodifikacije prostora – podređivanja upotrebne vrednosti tržišnoj, pri čemu se prostor naselja tretira kao prometna vrednost.

U ovom radu, naseljima sa neadekvatnim položajem u mreži naselja smatraju se ona koja u svom neposrednom okruženju nemaju naselje višeg hijerarhijskog nivoa, odnosno koja su od centara kojima funkcionalno gravitiraju znatno prostorno udaljena, čime je njihovo stanovništvo u velikoj meri izolovano, što ima jasne negativne implikacije na svakodnevni život u njima.

Osnovne hipoteze:

U lancu homolognih odnosa između društvenih, demografskih i organizacionih karakteristika naselja postoje sledeće uzoročno-posledične veze:

- društvena isključenost naselja Planinica, Lenovac i Lasovo generiše njihov nepovoljniji položaj u hijerarhiji naselja i nepovoljne karakteristike socijalnog prostora;
- nepovoljniji položaj naselja u hijerarhiji i nepovoljne karakteristike socijalnog prostora generišu demografsku devastaciju;
- nepovoljni demografski trendovi generišu lošiju funkcionalnu povezanost i organizaciju prostora - kvalitet prostornih struktura i opremljenost sadržajima;
- lošija funkcionalna povezanost i organizacija generiše nizak kvalitet svakodnevnog života porodica i domaćinstava i visoko učešće korisnika socijalne pomoći i javnih kuhinja.

Društvena isključenost ruralnih naselja Planinica, Lenovac i Lasovo proizvela je specifičan socijalni prostor, koji karakteriše prisustvo demografskih problema i problema u funkcionalnoj povezanosti naselja, čime je urušen socio-prostorni razvoj i proizvedeno visoko učešće korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje.

Indikatori

Izbor indikatora je primeren cilju istraživanja: izabrani su indikatori koji imaju najsnažniji eksplanatorni potencijal, koji omogućavaju da se izbegne nepotrebna deskriptivnost i na što bolji način predstavi diferencija koja se ispituje.

Proces demografske devastacije predstavljen je pomoću tri pokazatelja:

1. indeks promene broja stanovnika,
2. indeks promene broja domaćinstava,
3. prosečan broj stanovnika po domaćinstvu.

Pokazatelji kvaliteta života su:

1. procentualni udeo korisnika socijalne pomoći i
2. procentualni udeo korisnika usluga narodne kuhinje u ukupnom stanovništvu.

Prilikom analize korišćen je lančani indeks. Indeksi promene broja stanovnika i domaćinstava su ispitivani za poslednja dva međupopisna perioda (1991/2002. i 2002/2011. godina, a prosečan broj stanovnika po domaćinstvu za popisne godine istog perioda) kako bi se jasnije prikazao dugoročni trend i razlika između naselja ocenjenih kao adekvatno funkcionalno povezana i naselja koja to nisu.

S obzirom da nepovoljna demografska situacija, preko navedenih medijatora, generiše loš kvalitet svakodnevnog života, indikatori kvaliteta života su procentualni udeli korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje u ukupnom stanovništvu po analiziranim grupama naselja.

REZULTATI - KARAKTERISTIKE SOCIJALNOG PROSTORA ISTRAŽIVANIH SELA

Socijalni prostor dezintegrisanih sela

U grupu neadekvatno povezanih i dezintegrisanih sela grada Zaječara spadaju sela Planinica, Lenovac i Lasovo.

Selo Planinica od Zaječara je udaljeno oko 18 km. Po prvom popisu iz 1834. godine, imalo je 535 stanovnika, dok je početkom 20. veka imalo 1382 stanovnika (Milosavljević, 1987, 5). Prema poslednjim podacima, danas ima samo oko 200 stanovnika (<https://zajecaronline.com/bolji-zivotni-uslovi-za-mestane-lubnice-planinice/>). Osnovna škola postojala je od 1871-2005. godine, kada je zatvorena (<http://talentibor.com/wp-content/uploads/2011-Miljana-Stojanovic.pdf>). Na početku 21. Veka 2014. godine, - obnovljeni su atarski putevi, a u planu je obnova prostora oko škole, uređenje Doma kulture i rekonstrukcija javnog kupatila, koje je izgrađeno 1928. godine (<https://zajecaronline.com/bolji-zivotni-uslovi-za-mestane-lubnice-planinice/>).

Selo Lenovac nalazi se 14 km jugozapadno od Grada Zaječara. Na oko 4 kilometara severozapadno od sela Lenovac, od 1930-1955. godine nalazio se rudnik mrkog uglja „Hajduk Veljko“. Pre Drugog svetskog rata, rudnik je bio u privatnom vlasništvu, dok je posle Drugog svetskog rata nacionalizovan. Istraživanja su pokazala da su rezerve uglja veoma male, i sredinom pedesetih godina, rudnik je zatvoren. Posle zatvaranja rudnika, na trasi pruge uskog koloseka Lenovac-Leskovac-Grlišće izgrađen je asfaltni put, koji je jednim delom potopljen veštačkim, Grliškim jezerom, nastalim u cilju vodosnabdevanja Grada Zaječara. Selo danas predstavlja “selo staraca”

sa 150 stanovnika. U selu se, zbog činjenice da se u njemu rodio Hajduk Veljko, već 37-mi put održava tradicionalni višeboj „Hajduk Veljkovi dani“, koji ima za cilj da privuče turiste u ovo mesto. Međutim, pobednik i glavni štitonoša je istovremeno i menadžer sportske kladionice Mocart, čije interese zastupa u Istočnoj Srbiji, tako da je pokrovitelj manifestacije ovaj lanac kockarnica (<http://www.politika.rs/sr/clanak/96175/Povratak-Veljkovih-vitezova>). U saradnji sa lokalnom samoupravom, u ovom selu je u planu obnova telefonske mreže.

Selo Lasovo je od Zaječara udaljeno 30 kilometara, i takođe predstavlja „selostaraca“, sa oko 180 stanovnika.

Socijalni prostor integrisanih sela

U grupu dobro povezanih i integrisanih sela Grada Zaječara spadaju sela Glogovac, Dubočane i Velika Jasikova. U selu Glogovica, krajem 18. veka otvoren je rudnik zlata „Rudsman“, koji je radio do Balkanskih ratova, i kasnije je od njega nastao rudnik „Bor“. Drugi rudnik zlata, pod nazivom „Glogovica-Neresnica“ otvoren je 1932. godine i bio je u vlasništvu kralja Aleksandra do njegove pogibije. Rudnik je prestao sa radom za vreme Drugog svetskog rata. Posle Prvog svetskog rata, osnovana je zemljoradnička zadruga, koja se 1959. godine spojila sa Poljoprivrednim dobrom „Salaš“, a danas je zadruga „Deli Jovan“. U selu danas postoji strugara, dva sabirna mesta za mleko i nekoliko preduzetnika (http://www.ruralinfosrbia.rs/karte_sela/za/glogovica.pdf).

Severni deo Grada predviđen je za javno-privatno partnerstvo: lokalna samouprava, uz pomoć Republike, planira da rekonstruiše put, a investicije privatnog kapitala u iznosu od čak 250 miliona evra usmerene su u poljoprivredu, uređenje škola, sa ciljem da se postigne razvoj sela i kvalitet života na nivou Evrope, poput austrijskih i nemačkih sela. Sela Dubočane i Mala Jasikova su pobednici „Delta biznis inkubatora“, i planirano je da prva u Srbiji postanu sela budućnosti: „Dubočane i Mala Jasikova su prva dva sela u koja će, u okviru projekta „Naše selo“, ljudi iz kompanije „Delta holding“ uložiti svoja znanja u oblasti moderne poljoprivrede. „Delta“ će pomagati meštanima ovih sela da značajno unaprede nivo poljoprivredne proizvodnje, kao i društvenog i kulturnog života u tim mestima, kako bi se u njima živelo kao u selima u razvijenim delovima Evrope. Realizacija projekta „Naše selo“ podrazumeva finansijsku i stručnu pomoć poljoprivrednicima, beskamatne kredite za poljoprivredne proizvođače, siguran otkup poljoprivrednih proizvoda, ali i uređenje seoskih škola, dok će lokalna samouprava, uz pomoć Republike, do ovih sela izvršiti potpunu rekonstrukciju puta (<http://radiomagnum.rs/sela-dubocane-i-mala-jasikova-prva-sela-buducnosti/>).

Na spisku predloženih kapitalnih investicija Grada Zaječara za 2019. godinu nalazi se rekonstrukcija puta Salaš-Dubočane-Glogovica-Mala Jasikova (<http://tkmagazin.rs/gradjani-biraju-koja-kapitalna-investicija-je-neophodna-zajecaru/>). Grad Zaječar, pored toga, finansira projekat „Da nas bude više“ (https://www.ekapija.com/news/2322527/u-okviru-projekta-nase-selo-strucnjaci-delta-agrara-pomagace-mestanima-dubocana-i)), sa očiglednom demografskom konotacijom. Takođe, u okviru aktivnosti Kancelarije za lokalni i ekonomski razvoj, razvija se podrška ženskom preduzetništvu, u okviru projekta “FemIno” i uznosu od oko 4 miliona dinara, u koji su uključene i žene iz sela Glogovac, a koja ima za cilj podsticanje inovacija u oblasti ženskog preduzetništva: „Glavne aktivnosti projekta su obuka i finansijska podrška, mentoring u realizaciji inovativnih preuzetničkih ideja... u ovom projektu je učestvovalo 5 novoosnovanih firmi, od kojih je jedna radnja osnovana na teritoriji sela Glogovac“ (<http://radiomagnum.rs/potpisani-ugovori-o-dodeli-bespovratnih-sredstva-u-oblasti-zenskog-preduzetnistva/>).

Funkcionalna hijerarhija i veze ruralnih naselja

Shodno izuzetno negativnim demografskim tokovima (sva seoska naselja Grada pripadaju grupi depopulacionih) i opštoj zapuštenosti prostora van gradskog naselja Zaječar, nameće se potreba za iznalaženjem pristupa koji bi ovakve tokove ublažio, i po mogućnosti zaustavio. Jedan od pristupa svakako je i *definisane funkcionalne hijerarhije i pravaca funkcionalnih veza među naseljima* kao sastavni deo planskih rešenja prostornog plana teritorije Grada Zaječara, čija analiza predstavlja cilj ovog rada. Njime se, između ostalog, definiše *razmeštaj objekata* za zadovoljavanje potreba stanovnika, što ima jasne implikacije na njihov svakodnevni život.

Funkcionalna organizacija naselja određenog prostora zasniva se na činjenici da nije moguće svako naselje podjednako, odnosno u potpunosti opremiti svim objektima javnih službi, odnosno objektima za zadovoljavanje svakodnevnih (egzistencijalnih, radnih, obrazovnih i dr.) potreba stanovništva. Kao racionalno rešenje postavlja se *model zajednice naselja* koji podrazumeva lociranje pomenutih objekata i sadržaja u naselja viših rangova, kojima bi gravitirala (odnosno sa kojima bi bila funkcionalno povezana) okolna naselja nižih rangova.

Na osnovu opremljenosti naselja funkcijama za zadovoljavanje potreba stanovništva, kao i drugih karakteristika (prevashodno mislivši na elemente geografskog položaja) definiše se *značaj i odgovarajući položaj u funkcionalnoj hijerarhiji*. Terminološki, kao i u skladu sa konkretnom situacijom na terenu, može doći do manjih modifikacija, ali osnovni elementi hijerarhijskog poretka mogu se definisati na sledeći način (Tošić, 2011):

1. Na najnižem hijerarhijskom stupnju nalaze se *primarna seoska naselja*. Po pravilu, to su populaciono najmanja naselja, pretežno poljoprivrednog stanovništva, ali uz znatan i sve veći udeo stanovništva koje se bavi nepoljoprivrednim delatnostima, odnosno dnevnih migranata. Ta naselja nemaju razvijene spoljne funkcije (za zadovoljavanje potreba stanovništva van samog naselja), a od sadržaja se u njima retko može naći manja prodavnica ili sličan objekat.

2. *Sela sa seoskim centrom* imaju razvijene spoljne funkcije za zadovoljavanje potreba stanovništva primarnih seoskih naselja. Od funkcija mogu, pored mesne kancelarije, sadržati nepotpunu osnovnu školu, ambulantu, poštu, prodavnicu, zanatske radionice i sl.

3. *Centri zajednica seoskih naselja* podrazumevaju populaciono veća naselja koja se nalaze na takvom položaju koji im omogućava funkcionalno povezivanje sa više primarnih seoskih naselja. Viši položaj u hijerarhiji pored toga direktno proizilazi iz njihove opremljenosti osmorazrednom osnovnom školom, sedištem poljoprivredne organizacione jedinice, pijacom, veterinarskom ambulantom, čak i manjim proizvodnim pogonima.

Funkcionalne karakteristike i organizacija naselja

1. Severoistočna zona, sa centrom u Salašu - do 1965. godine, ovo naselje bilo je sedište Opštine Salaš koju su činila naseljena mesta: Brusnik, Velika Jasikova, Glogovica, Dubočane, Jelašnica, Klenovac, Koprivnica, Mala Jasikova, Metriš, Salaš, Tabakovac, Čokonjar (sva sada u opštini Zaječar), Popovica, Sikole i Trnjane (sada u opštini Negotin). Planirana funkcionalna hijerarhija naselja Grada Zaječara predviđa Salaš kao centar zajednice naselja, sa gravitacionim prostorom koji se u velikoj meri poklapa sa ruralnim naseljima Grada Zaječara u sastavu nekadašnje Opštine Salaš (sa izuzetkom naselja Koprivnica i Jelašnica, koja čine deo gravitacionog prostora bliže i populaciono veće Rgotine). Ovo naselje raspolaže i manjim proizvodnim kapacitetima, među kojima i Poljoprivredno dobro "Salaš", koje raspolaže sa 5000 hektara zemlje i koje je nekada bilo najveće poljoprivredno preduzeće u Srbiji posle beogradskog PKB (danas zapošljava manje od 100 radnika). Ovde takođe treba imati u vidu i znatnu udaljenost ovih naselja od Zaječara (Salaš je udaljen čak 26 kilometara).

2. Jugozapadna zona, bez centara - planirana funkcionalna hijerarhija naselja Grada Zaječara na ovom prostoru ne predviđa postojanje centara, odnosno sva njegova naselja definiše kao ostala (primarna) i svrstava ih u naselja direktnog uticaja naselja Zaječar (izuzev naselja Lenovac, koje je definisano kao deo gravitacionog prostora Grlišta). Kao osnovne prepreke adekvatnog funkcionalnog povezivanja sa naseljem Zaječar izdvajaju se brdsko-planinski karakter ovog prostora, kao i demografska veličina i

udaljenost od gradskog naselja Zaječar (prosečna udaljenost iznosi preko 20 kilometara).

Važeći Prostorni plan teritorije Grada Zaječara kao osnovni model razvoja mreže naselja uzima *model zajednice naselja* formiranih po principima teritorijalnog i funkcionalnog umrežavanja. Predviđena je sledeća hijerarhija centara u mreži naselja Grada Zaječara:

- I rang – gradski centar,
- II rang – sekundarni centri,
- III rang – centri zajednice naselja,
- IV rang – seoski centri lokalnog karaktera,
- V rang – ostala naselja.

Data hijerarhija postavljena je na sledeći način:

Gradski centar - Gradsko naselje Zaječar

Sekundarni gradski centar predstavlja centralno mesto za veću funkcionalno - prostornu celinu: za zapadnu - Zvezdan, za severoistočnu - Veliki Izvori, za južnu - Grljan.

Centri zajednice naselja predstavljaju matične centre za naselja koja se na njih neposredno naslanjaju. Oni su nukleusi oko kojih se formiraju osnovne zajednice naselja. Oni treba da omoguće ostvarivanje principa 'koncentrisane decentralizacije', odnosno grupisanje stanovništva.

Planirana su dva naselja kao centri zajednice naselja, to su:

- Salaš, čija teritorija obuhvata naselja: Glogovica, Dubočane, Mala Jasikova, Velika Jasikova, Tabakovac, Brusnik, Klenovac i Metriš,
- Rgotina, čija teritorija obuhvata naselja: Trnavac, Jelašnica, Koprivnica, Čokonjar i Nikoličevo.

Seoski centri lokalnog karaktera pojedinačno nemaju značajne kapacitete, ali zbirno predstavljaju veliki potencijal koji se mora aktivirati u cilju vlastitog opstanka. Jedini pravi način je grupisanje naselja oko centara kojima gravitiraju i u kojima moraju imati zadovoljene sve svoje osnovne potrebe, to su:

- Gamzigrad, čija teritorija obuhvata i naselje specifičnog karaktera: Gamzigradska Banja,
- Grlšte, čija teritorija obuhvata naselja: Lenovac, Leskovac i Gornju Belu Reku,
- Vratarnica, čija teritorija obuhvata naselja: Zagrađe, Marinovac, Mali Izvor, Borovac, Vrbica i Selačka,
- Mali Jasenovac, čija teritorija obuhvata naselja: Gradskovo, Veliki Jasenovac i Šipikovo.

Ostala naselja predstavljaju gravitaciona područja centralnih mesta.

Prema važećem Prostornom planu teritorije Grada Zaječara, predviđa se *opremljenost* centralnih mesta i ostalih naselja javnim službama i drugim zajedničkim potrebama u skladu sa njihovom *funkcijom, prostornim obuhvatom i brojem stanovnika koji će im gravitirati*.

Centri zajednica naselja kao i seoski centri lokalnog karaktera morali bi da pruže kvalitetne životne uslove za zadržavanje stanovništva.

U oba *centra zajednica naselja* postoje osmorazredne osnovne škole, apoteke i ambulante, što uz njihovu saobraćajnu povezanost i infrastrukturnu opremljenost čini realno stanje u njima usklađenim sa mestom u funkcionalnoj hijerarhiji koje im je određeno.

Centri lokalnog karaktera uglavnom zadovoljavaju kriterijume potrebne za svoju poziciju u hijerarhiji naselja Grada Zaječara, pre svega mislivši na objekte obrazovanja i zdravstvene zaštite.

Na Karti 1 prikazana je funkcionalna hijerarhija naselja Grada Zaječara, sa funkcionalnim vezama među njima

Razlike u pogledu kvaliteta života između primarnih ruralnih naselja čije je planirano funkcionalno povezivanje adekvatno i naselja čije je povezivanje neadekvatno ispitane su po definisanim indikatorima. Njihov detaljni opis prikazan je u delu rada koji sledi

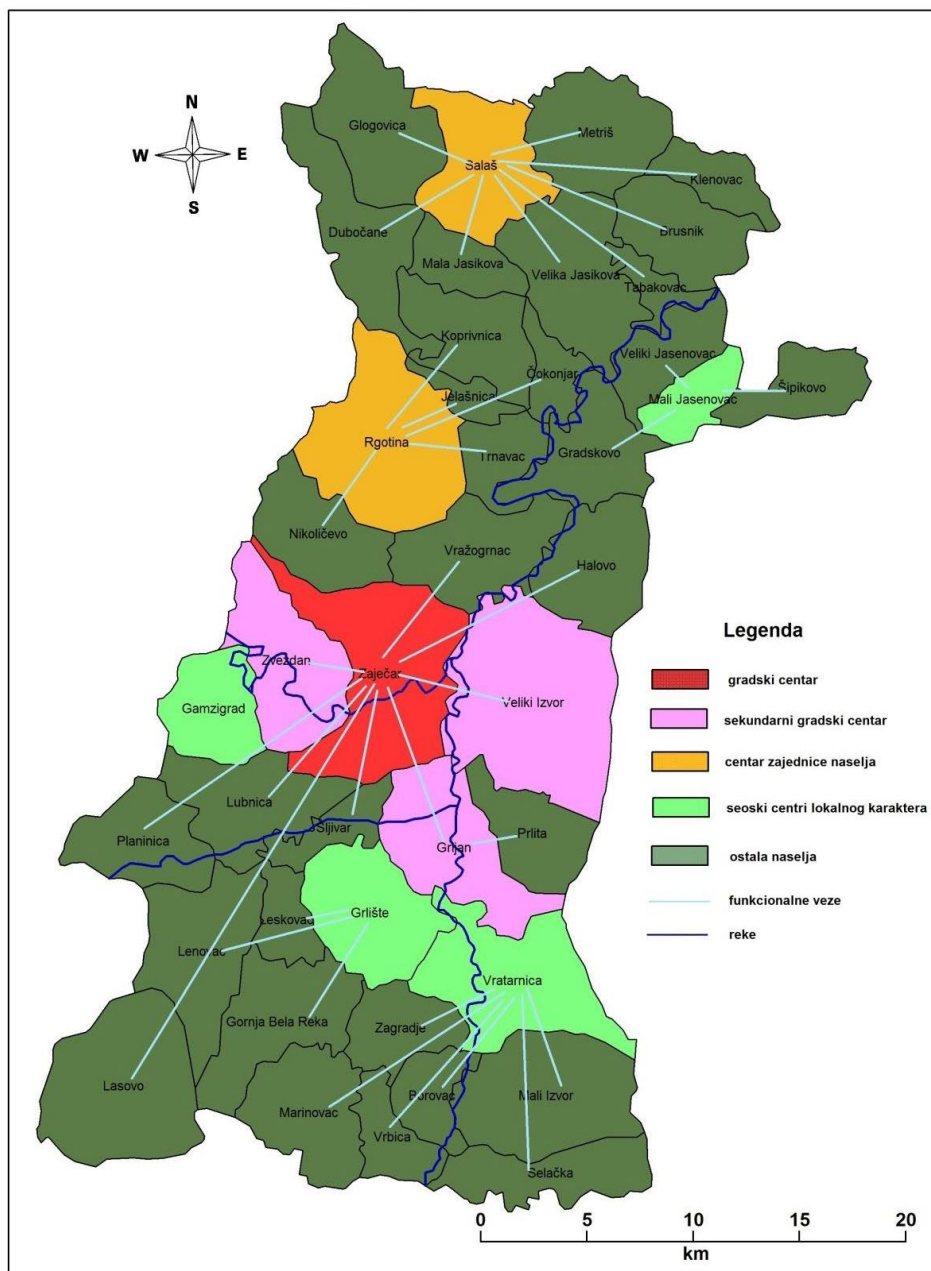
Tabela 1. Broj stanovnika i vrednosti indeksa promene broja stanovnika

Naselje	Broj stanovnika			Vrednosti indeksa promene broja stanovnika	
	1991.	2002.	2011.	2002/1991.	2011/2002.
Glogovica	604	484	387	80,13	79,96
Dubočane	593	455	365	76,73	80,22
Velika Jasikova	1239	998	819	80,55	82,06
Planinica	463	305	205	65,87	67,21
Lenovac	365	204	147	55,89	72,06
Lasovo	531	358	245	67,42	68,44

Izvor: Usporedni pregled broja stanovnika 1948-2011, knj. 20, RZS, Beograd

Pored toga što sva posmatrana naselja pripadaju grupi depopulacionih, na prikazanoj tabeli se jasno vidi da je proces opadanja broja stanovnika u posmatranom periodu znatno intenzivniji u naseljima ocenjenim kao neadekvatno funkcionalno povezana. Ekstreman je primer naselja Lenovac, u kojem se broj stanovnika između 1991. i 2002. godine gotovo prepolovio (broj stanovnika 2002. godine čini tek 55,89% broja stanovnika 1991. godine). Kod sva tri adekvatno povezana naselja indeksi u oba međupopisna perioda neznatno osciluju oko vrednosti 80, što upućuje na znatno stabilnije kretanje broja stanovnika.

Karta 1. Hijerarhija naselja Grada Zaječara sa funkcionalnim vezama

Izvor: Samostalna obrada autora

Tabela 2. Broj domaćinstava i vrednosti indeksa promene broja domaćinstava

Naselje	Broj domaćinstava			Vrednosti indeksa promene broja domaćinstava	
	1991.	2002.	2011.	2002/1991.	2011/2002.
Glogovica	162	137	123	84,57	89,78
Dubočane	142	123	107	86,62	86,99
Velika Jasikova	295	258	229	87,46	88,76
Planinica	155	136	101	87,74	74,26
Lenovac	168	122	85	72,62	69,67
Lasovo	194	154	119	79,38	77,27

Izvor: Upporedni pregled broja domaćinstava 1948-2011, knj. 21, RZS, Beograd.

U odnosu na promenu broja stanovnika, indeksi promene broja domaćinstava imaju veće vrednosti, što predstavlja očekivano stanje u ovakvim sredinama i direktno upućuje na smanjenje prosečnog broja stanovnika po domaćinstvu, koje će biti analizirano u delu rada koji sledi. I ovde je jasno uočljiva razlika između dve posmatrane kategorije naselja, sa uvećanjem razlike tokom posmatranog perioda (veća razlika između indeksa 2011/2002. u odnosu na razliku u indeksima 2002/1991.).

Kao indikator nezavisan od apsolutnih razlika u brojevima stanovnika i domaćinstava, a samim tim adekvatniji za poređenje, uzet je prosečan broj stanovnika podomćinstvu.

Tabela 3. Prosečan broj stanovnika po domaćinstvu

Naselje	Prosečan broj stanovnika po domaćinstvu		
	1991.	2002.	2011.
Glogovica	3.73	3.53	3.15
Dubočane	4.18	3.70	3.41
Velika Jasikova	4.20	3.87	3.58
Planinica	2.99	2.24	2.03
Lenovac	2.17	1.67	1.63
Lasovo	2.74	2.32	2.06

Izvor: Upporedni pregled broja stanovnika 1948-2011, knj. 20; Upporedni pregled broja domaćinstava 1948-2011, knj. 21, RZS, Beograd.

Ovaj indikator u punom svetlu prikazuje razliku između dve posmatrane grupe naselja. Prosečan broj stanovnika naselja ocenjenih kao adekvatno funkcionalno povezana u poslednjoj popisnoj godini osciluje oko 3.5, dok je situacija u naseljima čija je planirana funkcionalna organizacija ocenjena kao neadekvatna prosečan broj stanovnika po domaćinstvu manji za oko 1.5, što upućuje i na daleko veći broj samačkih domaćinstava, posebno u slučaju naselja Lenovac.

Usled određenih razlika u demografskoj veličini posmatranih naselja analizirani su procentualni udeli korisnika socijalne pomoći i korisnika usluga narodne kuhinje, a uzeti su kao pokazatelj posebno loših uslova života i same egzistencijalne ugroženosti stanovništva.

Tabela broj 4 sadrži najažurnije dostupne podatke (broj stanovnika prema podacima Popisa sprovedenog 2011. godine, a podatke o broju korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje iz januara 2019. godine). Imajući u vidu znatno negativnije demografske tokove u naseljima sa neadekvatnom planiranom funkcionalnom povezanošću koji pretpostavljaju rapidan pad broja stanovnika u njima, sasvim je realno očekivati da je razlika u analiziranim procentualnim udelima čak i višestruko veća.

Tabela 4. Procentualni udeli korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje u ukupnom stanovništvu po analiziranim grupama naselja

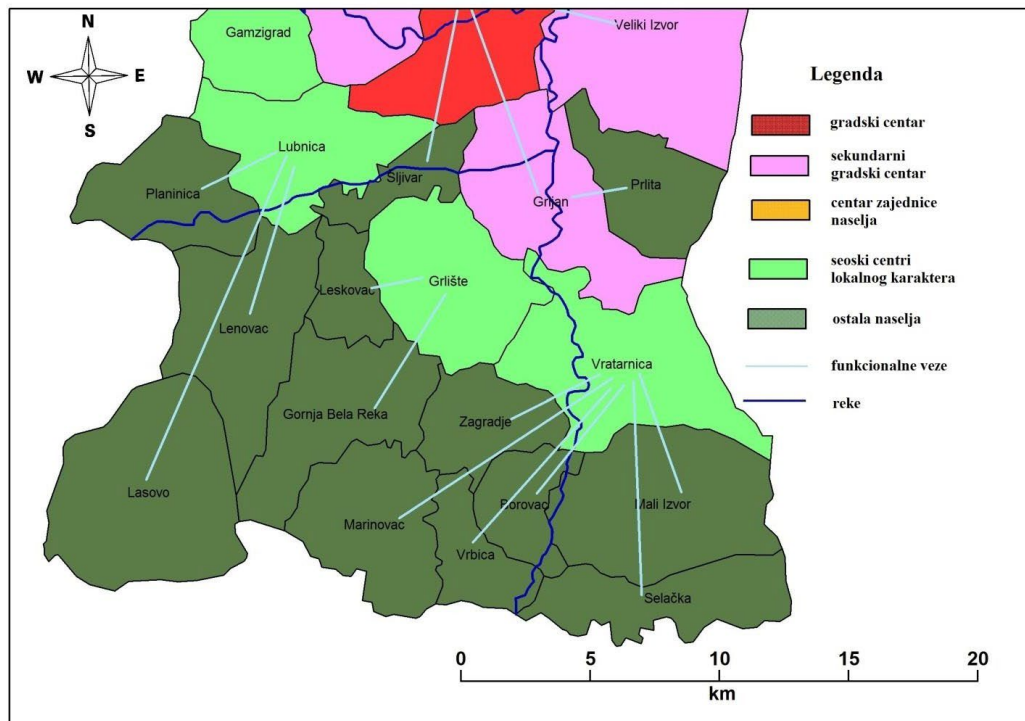
Naselja	Procentualni udeo korisnika socijalne pomoći	Procentualni udeo korisnika usluga narodne kuhinje
Sa adekvatnom planiranom funkcionalnom povezanošću	1.27	1.40
Sa neadekvatnom planiranom funkcionalnom povezanošću	1.68	4.36

Izvor: Dokumentacija Centra za socijalni rad u Zaječaru

Trostruka razlika u procentualnim udelima korisnika usluga narodne kuhinje (uz nešto veći udeo korisnika socijalne pomoći) prikazuje jasnu razliku između ove dve grupe naselja. Na nivou pojedinačnih naselja razlike su još izraženije (ekstremni primer je činjenica da je čak svaki dvanaesti stanovnik naselja Lenovac korisnik usluga narodne kuhinje). Narodna kuhinja u Zaječaru poslužuje dnevno oko 300 obroka. Iako je saradnja sa Crvenim krstom dobra, u čijim se prostorijama nalazi jedan od dva distributivna centra (drugi u naselju Kotlujevac, delu Zaječara na levoj obali Crnog Timoka), prisutne su žalbe na zastarelost pribora i opreme, kao i na finansijske poteškoće, koje su uzrok čestih neredovnosti i problema sa dostavom hrane korisnicima narodne kuhinje iz ruralnih naselja.

Važeći prostorni plan nije na adekvatan način odredio funkcionalnu hijerarhiju i funkcionalne veze u jugozapadnom delu posmatrane teritorije. Na osnovu analize iznete u prethodnom delu rada, jasno se može uočiti da naselja čije je planirano funkcionalno povezivanje ocenjeno kao neadekvatno pokazuju znatno negativnije demografske trendove, te im je potrebno pristupiti sa posebnom pažnjom u cilju poboljšanja uslova života njegovog stanovništva. Naredni kartografski prikaz daje predlog drugačije funkcionalne organizacije ovog prostora.

Karta 2. Mogućnost promene u hijerarhiji naselja i pravcu funkcionalnih veza u jugozapadnom delu teritorije Grada Zaječara

Izvor: Samostalna obrada autora

Naselje **Lubnica** formiralo bi se kao seoski centar lokalnog karaktera, čija bi teritorija obuhvatala naselja: **Planinica**, **Lasovo** i **Lenovac**, po važećem prostorom planu teritorije Grada Zaječara direktno upućena na samo gradsko naselje Zaječar (i pored toga što su od njega udaljena u proseku preko 15 kilometara) i udaljenije Grlišće.

Predloženo je kao centar ovog prostora iz sledećih razloga:

- *znatno veći broj stanovnika* u odnosu na naselja svog gravitacionog prostora (808 stanovnika prema Popisu iz , dok je prvo naredno naselje Lasovo, sa svega 245 stanovnika),
- naselje je *agro-industrijskog tipa* (pre svega, usled postojanja aktivnog rudnika lignita), dok su ostala naselja agrarnog tipa,
- u Lubnici postoji *osmogodišnja osnovna škola* "Đura Jakšić", dok ostala naselja nemaju osnovnu školu, niti isturena odeljenja.

Kako bi ovakva hijerarhija zaživela, odnosno odgovarala stvarnom stanju na terenu, neophodno bi bilo Lubnicu opremiti apotekom (potencijalnim izmeštanjem iz susedne Planinice, kako bi bila dostupnija svim naseljima), manjim proizvodnim pogonom (potencijalno objekat drvne industrije), ali i saobraćajno bolje povezati ovaj prostor, pre svega izgradnjom puta koji bi povezo Lubnicu i Lenovac (a samim tim i Lasovo). Naime, iz Lenovca i Lasova do Lubnice kao predloženog centra nije moguće doći direktno, već višestruko dužim postojećim putem koji vodi preko naselja Šljivar, a zatim i kroz samo gradsko naselje Zaječar. Direktnim povezivanjem Lenovca sa Lubnicom dobila bi se adekvatna saobraćajna povezanost unutar predložene zajednica naselja, koja predstavlja i jedan od osnovnih preduslova njenog funkcionisanja.

ZAKLJUČAK

Predmet ovog istraživanja je funkcionalna organizacija prostora ruralnih naselja južnog dela teritorije Grada Zaječara. Rad je imao za cilj da kritički analizira postojeća, ali i da, pre svega, predloži planska rešenja za koje je procenjeno da sadrže transformacioni potencijal u smislu proizvodnje inkluzivnog prostora više upotrebne vrednosti i smanjenja udela korisnika socijalne pomoći i udela korisnika narodne kuhinje, čime bi staro stanovništvo ispitivanih sela prestalo da čini "višak ljudi".

Osnovna hipoteza ovog rada, kojom se pretpostavilo da je neadekvatna funkcionalna organizacija prostora značajan faktor proizvodnje prostora niske upotrebne vrednosti, generisanja i reprodukcije socio-prostorne isključenosti ruralnih naselja Planinica, Lenovac i Lasovo pokazala se tačnom bez izuzetaka ispitivanjem po svim definisanim indikatorima.

Rezultati pokazuju da socijalna isključenost seoskih naselja južnog dela Zaječara traje decenijama. Iako su još na početku 20. veka bila uključena u proces industrijalizacije otvaranjem rudnika mrkog uglja i na značajnom nivou demografskog razvoja i infrastrukturne povezanosti, iscrpljivanjem prirodnih resursa, sredinom veka, počinje proces ekskluzije. Posle zatvaranja rudnika, izgrađen je asfaltni put, koji je jednim delom potopljen veštačkim jezerom. Danas, početkom 21. veka, naselja se nalaze u položaju socijalne isključenosti i pokazuju nepovoljne vrednosti u sve tri grupe pokazatelja: neadekvatnu funkcionalnu organizaciju prostora, negativne indekse promene broja stanovnika, broja domaćinstava i prosečnog broja domaćinstava, kao i visoke udele korisnika socijalne pomoći i narodnih kuhinja. Postoje nastojanja da se tradicionalnim takmičenjima u višeboju privuku turisti, ali ova manifestacija je finansirana od strane kockarske industrije. Jedan od planskih ciljeva je obnova telefonskih linija, ali zbog investicija koje na ovom prostoru ima kladionica Mocart.

Seoska naselja u severnom delu teritorije Grada Zaječara nalaze se u položaju socijalne integrisanosti od kraja 18. veka. Danas, početkom 21. veka, naselja su uključena u planove za javno-privatno partnerstvo, tj. u proces kapitalističke ekonomije i bankarske aganžmane, inovativne preduzetničke programe koji promovišu rodnu ravnopravnost, programe demografskog razvoja, sve na osnovu evropskog socijalnog modela. Kao posledica ovakvog društvenog položaja, postoji relativno povoljniji nivo razvoja na naseljskom nivou, meren predloženim indikatorima: adekvatna funkcionalna organizacija prostora, znatno stabilnije kretanje broja stanovnika, broja domaćinstava i prosečnog broja domaćinstava, kao i povoljniji kvalitet života: niži udeli korisnika socijalne pomoći i narodnih kuhinja.

Potvrđeno je postojanje homologne, recipročne veze između socijalnih i demografskih promena i razvoja, kao i položaja i uloge naselja u sistemu hijerarhija. Sa sociološkog stanovišta, u lancu uzročno-posledičnih veza, društvena isključenost naselja Planinica, Lenovac i Lasovo, proizvela je nepovoljniji položaj u hijerarhiji naselja i nepovoljne karakteristike socijalnog prostora (njegovu nedovoljnu upotrebnu vrednosti), koji su dalje doveli najpre do demografske devastacije, lošije funkcionalne povezanosti i organizacije prostora i, na kraju, do visokog udela korisnika socijalne pomoći i usluga narodne kuhinje.

Na taj način generišu se protivrečnosti i disbalansi između funkcionalno organizovanih i funkcionalno dezorganizovanih naselja, koji dalje dovode do nemogućnosti dostizanja socio-prostorne integracije i kohezije, urušavaju kvalitet svakodnevnog života i dovode do udaljavanja od ciljeva socio-prostornog razvoja na naseljskom nivou. Na prostoru Grada Zaječara postoji fragmentisana heteronomna poluperiferijska prostorno-funkcionalna struktura, koja pojačava nerazvijenost grada, generiše raspolućenost prostora, rascepljenost na prostor potencijalne akumulacije kapitala, sa jedne, i marginalizovani prostor, sa druge strane, čime dolazi do jačanja društvenih nejedakosti između komercijalnog i nekomercijalnog prostora. Dolazi do pada refleksivnosti i planiranja socijalnog razvoja, zanemarivanja urbanog planiranja, odbacivanja dugoročnog definisanja razvoja, do napuštanja strategije razvoja zasnovane na mehanizmima javne kontrole i socijalne integracije (poput prostornog institucionalnog planiranja). Potcenjivanje i obezvređivanje delova teritorije Grada Zaječara je rizik za socijalni razvoj i proizvodnju inkluzivnog prostora, čime jačaju i reprodukuje se društvene nejednakosti.

Promenom položaja naselja u sistemu hijerarhija, postiglo bi se poboljšanje upotrebne vrednosti prostora, ublažavanje socijalnih i demografskih protivrečnosti i disbalansa, generisao bi se povoljan uticaj na kvalitet života lokalnog stanovništva. Predloženi, refleksivan pristup ima potencijal promovisanja strategije razvoja zasnovane na mehanizmima javne

kontrole i socijalne integracije, koja podrazumeva realizaciju socijalnih prava, solidarnosti i socijalne pravde. Na taj način, došlo bi do proizvodnje inkluzivnog socijalnog prostora, koji bi ublažio fragmentisanost, umanjio društvene nejednakosti i siromaštvo, stvorio pretpostavke socijalnog razvojakako na nivou nerazvijenih naselja, tako i na nivou Grada Zaječara.

Rad predstavlja rezultate istraživanja u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA I IZVORI

- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Planning and Boulding Committee (2014). *Development Strategy: Goteburg 2035*, https://international.goteborg.se/sites/international.goteborg.se/files/field_category_attachments/development_strategy_goteborg_2035.pdf (Pristup: 01. 07.2019.)
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjčić.
- Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism*. New York: St. Martin's Press.
- Lefebvre, H. (1970, 13. Januar). Razmišljanja o politici prostora. *Časopis Kultura*. Preuzeto sa http://zaprokul.org.rs/pretraga/16_1.pdf (Pristup: 01. 07.2019.)
- Lefevr, A. (1980). Teorija prostora (izbor tekstova), čas Treći Program, Radio Beograd, br 45, II, 569-582.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford UK-Cambridge USA: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (Kofman, E. & Lebas, E. Eds.) (1996). *Writings on Cities*. Oxford - Malden: Blackwell Publishers
- Lefebvre, H. (Brenner, N. & Elden, S. Eds.) (2009). *State, Space, World. Selected Essays*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press.
- European Parliament (2010). "Lisbon strategy 2000-2010: An analysis and evaluation of the methods used and results achieved" (Istraživački izveštaj IP/A/EMPL/ST/2008-07). Preuzeto sa: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24270/20110718ATT24270EN.pdf> (Pristup 01. 07.2019.)
- Milosavljević, V. M. (1989). *Planinica - istorijska zbivanja i etnografski zapisi*. Zaječar: Istorijski arhiv Timočka Krajina
- Mitrović, Lj. (2004). Strategija zavisne modernizacije i proizvodnja društva polu-perifernog kapitalizma na Balkanu. U: Mitrović, Lj., Božić, M., Đorđević, B. D., Jovanović, Đ & Todorović, B. (Ur.) *Put u zavisno društvo* (11-29). Niš: Sven.
- Tošić, B. (2011). *Osnove ruralnog planiranja*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet.
- Petovar, K. (2003). *Urbana sociologija. Naši gradovi između države i građanina*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet.

- Prostorni plan teritorije Grada Zaječara (2012). Arandelovac: Infoplan.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2014). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.
- Rešenje o nominalnim iznosima socijalne pomoći („Službeni glasnik RS“ br 31/2018)
- Štiglic, Dž. (2002). *Protivrečnost globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (2000). *The Essential Wallerstein*. New York: The New York Press.
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: an introduction* (5. print ed.). Durham: Duke University Press.

Mrežni izvori:

- <https://zajecaronline.com/bolji-zivotni-uslovi-za-mestane-lubnice-planinice/>
- <http://talentibor.com/wp-content/uploads/2011-Miljana-Stojanovic.pdf>
- <https://zajecaronline.com/bolji-zivotni-uslovi-za-mestane-lubnice-planinice/>
- <http://www.politika.rs/sr/clanak/96175/Povratak-Veljkovih-vitezova>
- http://www.ruralinfoserbia.rs/karte_sela/za/glogovica.pdf
- <http://radiomagnum.rs/sela-dubocane-i-mala-jasikova-prva-sela-buducnosti/>
- <http://tkmagazin.rs/gradjani-biraju-koja-kapitalna-investicija-je-neophodna-zajecaru/>
- <https://www.ekapija.com/news/2322527/u-okviru-projekta-nase-selo-strucnjaci-delta-agrara-pomagace-mestanima-dubocana-i>
- <http://radiomagnum.rs/potpisani-ugovori-o-dodeli-bespovratnih-sredstva-u-oblasti-zenskog-preduzetnistva/>

THE PROBLEM OF PRODUCTION OF SPACE AND SOCIO-SPATIAL DEVELOPMENT OF THE RURAL SETTLEMENTS OF THE CITY OF ZAJEČAR

Vesna MILETIĆ-STEPANOVIĆ, Vladimir POPOVIĆ

SUMMARY

In this paper is researched connectivity of social space characteristics, demographic specificities and functional integration of Planinica, Lenovac and Lasovo into the network of settlements of the City of Zaječar. This paper is based on the hypothesis that social exclusion of rural settlements Planinica, Lenovac and Lasovo has produced specific social space, characterized by presence of demographic problems and problems with functional connections of these settlements, which led to a collapse of socio-spatial development and produced very low life quality level of families and households of the examined rural settlements. By using comparative method, a group of rural settlements from the sample in unfavorable social, demographic and functional position are compared with a control group of settlements in favorable position – Glogovica, Dubočane and Velika Jasikova. The comparison is made using two groups of indicators: demographic (number of inhabitants and indexes of its change, number of households and indexes of its change, average number of inhabitants per household) and life quality (percentages of beneficiaries of social assistance, percentages of dole and soup kitchen users in total population). As data sources were used census data of the Statistical Office of the Republic of Serbia in periods 1991/2002. and 2002/2011. year, and data of the Department of Social Service of Zaječar from the year 2019. Also, the demographic size of settlements according to the latest Population Census (from 2011), number of beneficiaries of social assistance, beneficiaries of dole and soup kitchen service from 2019 were taken onto analysis. In that matter was tested adequacy and possibility of application of the model of community of settlements that is proposed in the actual Spatial plan of the City of Zaječar, and which represents an official approach to organization and integration of primary rural settlements in wider local and regional area. Theoretically, the analysis is based on the concept of semi-periphery of the world's capitalist system. In that context, the whole territory of the City of Zaječar is located in double periphery - periphery of the world's capitalism and in marginalized region of the Eastern Serbia, as one of the most undeveloped parts of the Republic of Serbia. Multiplicated unfavorable position is even worse in the excluded rural settlements and generates social and demographic development differences, primarily by the market pressure boosting and dictation of flexible capital accumulation, which produces poverty raise, social inequalities, population crises – „surplus people“, reduced social protection and raise of social unsteadiness. Within results expose were compared social space characteristics of examined, desintegrated rural settlements and control, integrated rural settlements. Segregated settlements in the southern part of the City are not included in development plans of wider situations, and this part of the City is characterized by subordination, heteronomy and institutional invisibility. The northern part, including

the control settlements, is included in processes of private-public partnerships with goal to improve development of rural settlements and raise life quality to the European level (Austrian and German development models). The results show homologous reciprocally connection between social and demographic changes and development and position and the role of settlements in the hierarchy system. Actuality and applicability of this research is in possibility to develop social space of the southern part of this territory and include and integrate it in social changes by changes in functional organization, which would raise quality of life of their inhabitants. In this paper are also given cartographic illustrations of the state before and after the corrections which operationalizes and cartographically presents apropose of development changes in modeling of tne network of settlements of the City. Potential of proposed changes refer to reduction of social and demographic contrarities and disbalances, favorable socio-spatial integration and cohesion of social space of the City of Zaječar and improvment of life quality of people from researched „old mans“ rural settlements.

Keywords: socio-spatial development, social space, the City of Zaječar, functional organization, quality of life.